

Alexandru Mareș

TÂLCUL EVANGHELILOR ȘI MOLITEVNICUL RUMÂNESC

NOTE FILOLOGICE

1. O MOLITVĂ ARHIEREASCĂ ÎN MOLITEVNICUL RUMÂNESC?

Într-un articol recent consacrat cercetării a două liturghiere arhieresti din secolul al XVII-lea, Zamfira Mihail s-a referit, printre altele, și la rugăciunea rostită de arhieru „pentru iertarea păcatelor”¹. Păstrată în două variante, diferențiate în funcție de unul sau mai mulți destinatari, rugăciunea respectivă, care se întâlnește prima dată în *Liturghierul* slavon al lui Macarie (1508), a fost tradusă în limba română în secolul al XVI-lea, fiind identificabilă în *Molitevnicul rumânesc* tipărit de Coresi². Precizarea din urmă, deosebit de prețioasă la prima vedere, întrucât identifică o sursă necunoscută a cărții diaconului muntean, nu concordă însă cu orientarea calvină a tipăriturii respective. Prezența rugăciunii arhieresti „pentru iertarea păcatelor” în cuprinsul *Molitevnicului* ni s-a părut de la bun început un nonsens, știut fiind că pentru calvini mântuirea nu poate fi dobândită prin intercesiunea clericilor. Or, pe paginile 210–211 aparținând ediției îngrijite de Vladimir Drimba nu aflăm textul acestei rugăciuni³, așa cum ne încredințază autoarea⁴. Pagina 210 cuprinde sfârșitul cântecului 3, începutul cântecului 4 „de ispovedanie” (după care urmează o lacună de câteva file) și partea finală a cântecului 10, iar pagina 211 conține începutul cântecului 11 (*Cântec de Psaltire 120*)⁵. După cum observăm, în cuprinsul celor două pagini avem de-a face cu frânturi de text aparținând cântecelor calvine pe care prefața *Molitevnicului* le semnalează sub titlul *Cântecele den psalomi și evanghelie*⁶. Pentru primele patru

¹ Două *liturghiere arhieresti* copiate de ieromonahul Ghervasie de la Putna (1676–1677). *Preliminarii filologice* (extras din „Analele putnene”, VII, 2011, 1), p. 55–56.

² *Ibidem*, p. 56.

³ Pentru textul slavon, vezi *Liturghierul lui Macarie*. Cu un studiu de P. P. Panaitescu și un indice de Angela și Alexandru Duțu [București, 1961], p. 244–252, iar pentru textul rumânesc, vezi Dosoftei, *Dumnezeiasca liturghie. 1679*. Ediție critică de N. A. Ursu, Iași, 1980, p. 190–197.

⁴ Zamfira Mihail, *op. cit.*, p. 56.

⁵ Vezi Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitevnic rumânesc*. Ediție critică de Vladimir Drimba. Cu un studiu introductiv de Ion Gheție, București, 1988, p. 210–211; pentru identificarea fragmentelor de filă pe care se păstrează textul cântecelor 10 și 11, vezi Liviu Onu, *Precizări în legătură cu câteva fragmente găsite recent din Molitevnicul lui Coresi*, în „Limba română”, XXII, 1973, nr. 5, p. 453–466.

⁶ Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitevnic rumânesc*, p. 189.

cântece s-a stabilit că sunt traduse din maghiară după prima ediție (1562) a *Cărții de cântece* a lui Gergely Szegedi⁷. Probabil că aceeași sursă o urmează cântecele 11 și 12.

Identificarea greșită înfăptuită de Zamfira Mihail a avut punctul de plecare, foarte probabil, într-un element din componența titlului pe care rugăciunea arhierescă l-a căpătat în traducerea lui Dosoftei: *Molitva cea mare de la duhovnic, ucenicilor de ispovadă*⁸. Cântecul 4 din *Molitevnice* fiind de *ispovedanie*, autoarea a crezut că textul acestuia acoperă același conținut ca și *Molitva cea mare ... de ispovadă*.

2. O IDENTIFICARE TEXTOLOGICĂ GREȘITĂ

Cu trei decenii în urmă, Florian Dudaș atrăgea atenția asupra unui manuscris descoperit în Cociuba Mare (j. Bihor), care s-ar fi aflat într-o strânsă legătură cu *Tâlcul evangheliilor*. Aparținând colecției profesorului Atanasie Popa din Cluj, manuscrisul bihorean, lacunar și lipsit de epilog, reprezenta, în viziunea autorului, „o versiune locală amplificată” a textului coresian, scrisă de popa Mihai Românul⁹. Din parcurgerea titlurilor conținute pe filele 160–189¹⁰, constatăm că în porțiunea respectivă sunt reproduse omiliile pentru duminica a șaptea după Paști (a Sfinților Părinți), pentru duminica Rusaliilor, pentru Duminica Mare (a Tuturor Sfinților) și pentru a doua și a treia duminică după Rusalii.

Examinând scurtele fragmente transcrise de Florian Dudaș, precum și textul unei pagini reproduse în facsimil, ne-am putut da seama că versiunea acestui manuscris nu are nimic a face cu presupusul original coresian. Dacă încercăm totuși să stabilim o relație textologică, textul manuscrisului de la Cociuba Mare trebuie pus în legătură cu cel al *Cazaniei* lui Varlaam, punct de vedere pe care l-am avansat, fără a-l însoți de vreo argumentare, în 1994¹¹. Nota de față ne oferă prilejul să reproducem conținutul paginii facsimilate din acest manuscris (e vorba de textul *Evangheliei după Matei*, zaceala 18) în paralel cu textele corespunzătoare din *Tâlcul evangheliilor* și *Cazania* lui Varlaam.

⁷ Atanasie Popa, *Originalul cântecelor din Molitevnicele tipărite de Coresi în 1564*, în „Limba română”, XV, 1966, nr. 3, p. 259–265.

⁸ Dosoftei, *Dumnezeiasca liturghie. 1679*, p. 190.

⁹ *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 160, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, [Partea I], Oradea, 1985, p. 75–76, Partea a II-a, Oradea, 1986, p. 110–111 (se va cita în continuare Dudaș, *Manuscrisele*).

¹⁰ Dudaș, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 111.

¹¹ Ion Gheție, Al. Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, 1994, p. 307.

Tâlcul evangheliilor

Manuscrisul de la Cociuba
Mare

Cazania lui Varlaam

Zise Domnul: „Lumina trupului iaste ochiul. Să amu fure ochiul tău prost, tot trupul tău luminat va fi; să ochiul tău hitlean fure, tot trupul întunecat va fi. Să amu lumina ce e întru tine întunecată iaste, acia untunearcul cu câtu e!

Nimea nu poate a d[oi] domni sluji: sau amu unul va iubi iară altul va urî, și¹² amu unul va ținea iară altul a nu-l socoti va înceape; nu puteți lu Dumnezeu sluji și lu Mamon.

Derept aceaia grăiesc voao: nu vă grijireți sufletului vostru, ce veți mânca sau ce veți bea, nece trupului vostru, în ce vă veți îmbrăca; au nu nece sufletul mai bunu e de hrană și trupul de vesminte? Căutați spre paserile ceriului, că nu seamănă, nece seaceră, nece adună la jitnițe, și Tatăl vostru den ceri hrănește iale. Nu seți voi mai buni de iale?

(Ed. Vladimir Drimba, p. 67–68)

Zisă Domnul ucinicilor săi: „Lumina trupului iaste ochiul. Deaci, de va fi ochiul tău curatu, totu trupul tău va fi luminatu; iară de va fi ochiul tău vicleanu, totu trupul tău va fi întunecatu. Că va întuneca lumina ce-i întru tine, dară întunearcul cu câtu-i mai vartos!

Nime nu poate¹³ a doi domni să slujască¹⁴, că să pre unulu va urî și pre altulu va iubi, așa în mânie va cădea; așa nu puteți și lui Dumnezeu să sluiți și lui Mamonu, adecă avuției.

Pintru aceeaia grăiescu voo: nu vă grijireți sufletului vostru ce va bea și ce va mânca și trupurile voastre¹⁵ în ce le veți îmbrăca; au nu iaste sufletul mai bunu decâtu hrana și trupul decâtu îmbrăcămintele? Căutați pre paserile ceriului că <...> nice săceră, nice ustenescu, nice strângu în jicnițe, și Părintele vostru celu din ceriu le hrănește pre însă. Dară voi, au nu sânteti mai buni de aceastea?

(Vezi Dudaș, *Manuscrisele*, [Partea I], fig. 8)

Dzise Domnul ucenicilor săi: „Lumina trupului iaste ochiul. Deci, de va hi ochiul tău curatu, tot trupul tău va hi luminat, iară de va hi ochiul tău viclean, tot trupul tău va hi întunecat. Că de va hi întunecată lumina ce iaste întru tine, dară întunearcul cu cât mai vartos!

Nime nu va putea a doi domni să slujască, că sau pre unul va urî și pre altul va iubi, sau de unul să va ținea, iară de altul va înceape a nu gândi; nu veți putea și lui Dumnedzău să sluiți și Mamonului, adecă avuției.

Pentru-acea grăiesc voaună: nu vă grijireți cu sufletele voastre ce veți mânca sau ce veți bea, nice trupurile voastre cu ce le veți îmbrăca; că au nu iaste sufletul mai mare decât hrana și trupul decât îmbrăcămintele? Căutați pre paserile ceriului, că nu samănă, nice seaceră, nice strâng în jitniță, și Părintele vostru cela din ceriu le hrănește pri-nse. Dară voi, au nu sânteti mai buni decât acealea?

(CRV 45, f. 224^v/1–225^r/11; cf. ed. J. Byck, p. 159)

¹² Tipărit β i în loc de $\text{c}\dot{\text{z}}$.

¹³ Scris: $\text{SR}\dot{\text{P}}\text{VH}$

¹⁴ Scris: $\text{sk } \text{sq } \text{m}\dot{\text{a}}\text{skH}$

¹⁵ Scris: $\text{YR}\dot{\text{g}}\text{UH}$

Semnalăm, totodată, un fragment din comentariul pe marginea acestei evanghelii, care prezintă, atât în manuscris, cât și în *Cazania* lui Varlaam, o versiune asemănătoare:

Manuscrisul de la Cociuba Mare

Lumina trupului iaste ochiul. Deaci¹⁶, de va fi ochiul tău curatu, totu trupul tău va fi luminat, iară de va fi ochiul tău rău, tot trupul tău va fi întunecat. Căce ce de ieste sănătos ochiul ce ieste în trupul nostru, vede carele sântu to(a)te faptele ceriului și a pământului, munții <...> și to(a)te adâncurile, lumina, întunecarecul <...>, firile ce sântu pre pământ, ochiul le vede și le cunoaște. Așea iaste și mintea ce să cheamă ochiul sufletului nostru, vede cele văzute și cele nevăzute.

(Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75)

Cazania lui Varlaam

Lumina trupului iaste ochiul. Deci, de va hi ochiul tău curat, tot trupul tău va hi luminat, iară de va hi ochiul tău orb, tot trupul tău va hi întunecat. Căci că deaca iaste sănătos ochiul ce iaste în trupul nostru, veade chiar toate faptele: ceriul, pământul, munții, marea, înălțimea, adâncul, lumina, întunecarecul și toate fealiurile copacilor și pomilor, fierilor și peștilor, toate ochiul le veade și le cunoaște. Așea și mentea, ce să chiamă ochiul sufletului nostru, veade ceale văzute și ceale nevăzute.

(CRV 45, f. 226^r/24–226^v/8; cf. ed. J. Byck, p. 161)

În *Tâlcul evangheliilor* comentariul respectiv apare într-o formulare complet diferită: „Că mintea voastră în toate lucrurile iaste cum iaste ochiul trupului lumină; și cum ochiul deaca-l veri strica și veri orbi, tot trupul tău va pipăi în întunecarec”¹⁷.

Celelalte fragmente reproduse de Florian Dudaş nu își află corespondent în *Cazania I* coresiană, ci numai în tipăritura ieșeană. Iată două asemenea exemple:

Manuscrisul de la Cociuba Mare

fu răpede u(n) sunetu diîn ceriu, cum are sufla u(n) sunetu mare ca u(n) viforu și împlu to(a)tă casa...

(Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75)

adunați sârbi <...> arapi, egipteni, pâniuli, diîn Asia, de levi, diîn Rămu, diîn Frighia, diîn Critu...

(Dudaş, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75)

Cazania lui Varlaam

fu de năprasnă un sunet din ceriu, cum are sufla un vânt mare cu vivor și împlu toată casa

(CRV 45, f. 199^v/17–200^r/1; cf. ed. J. Byck, p. 140–141)

Era sârbi, ceși, neamți, arapi, eghip-teani, șpănioli, din Asia, din Livia, din Râm, din Frighia, din Critu...

(CRV 45, f. 200^v/11–14; cf. ed. J. Byck, p. 141)

Din comparația celor două versiuni reținem o serie de diferențe (omisiuni, lecțiuni greșite, înlocuiri de cuvinte etc.) pe care versiunea manuscrisă le prezintă față de versiunea ediției ieșene, diferențe explicabile, de la caz la caz, prin factori care țin de transmiterea și receptarea textului-sursă. Posibilitatea întrevăzută, la un

¹⁶ *De aci*, în transcrierea lui Florian Dudaş.

¹⁷ Ed. Vladimir Drimba, p. 68.

moment dat, de Florian Dudaș ca „asemeni tâlcovnicilor anteriori, Varlaam a urmat același izvor” ca și copistul manuscrisului bihorean¹⁸ este lipsită de orice teme științifice. Se cunoaște astăzi foarte bine izvorul celor 32 de duminici de peste an pe care îl urmează traducerea lui Varlaam: *Cazania* lui Kiril Trankvilion-Stavrovetki din 1619¹⁹. Pe de altă parte, datarea atribuită manuscrisului de la Cociuba Mare, jumătatea secolului al XVII-lea, nu a fost prin nimic probată. Filigranul la care se face referință („o floare cu trei lobi încadrată de inițialele LB, datând de la 1640–1650”)²⁰ nu a fost reprodus de autor și nici nu a fost identificat în cataloagele de filigrane existente.

În ceea ce privește persoana copistului²¹, nu trebuie să fii specialist în paleografia chirilică pentru a constata că între scrierea din acest manuscris și scrierea din manuscrisele copiate de popa Mihai din nordul Hunedoarei nu există nicio legătură (compară fig. 1 cu fig. 2). Însemnarea de la fila 163 a manuscrisului bihorean („Scriș-am eu, popa Mih<ai>”)²² poate aparține copistului sau, eventual, unui adnotator ocazional; în ambele ipostaze, acest popă Mih<ai> nu poate fi identificat cu așa-numitul popă Mihai Românul.

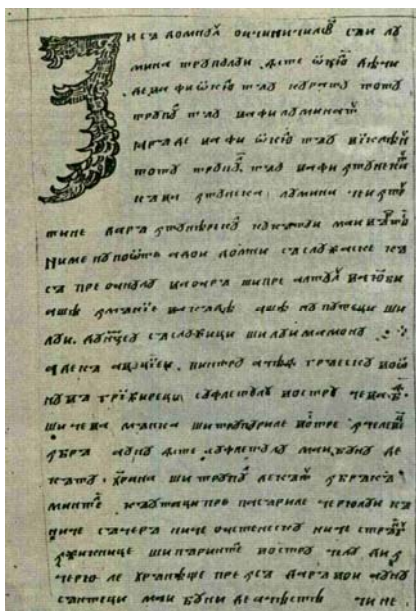

Fig. 1. Filă din manuscrisul de la Cociuba Mare.

Fig. 2. Filă din ms. rom. 4818 (BAR), copiat de Popa Mihai, supranumit „Românul”.

¹⁸ Dudaș, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 110.

¹⁹ Vezi *Dumenecele preste an și la praznice domnești și la svenți mari. Cu dzisa și toată cheltuiala lui Vasile, voievodul și domnul Țării Moldovei, din multe scripturi tâlmăcită din limba slovenească pre limba românească de Varlaam mitropolitul de Țara Moldovei*. I. Studiul de Dan Zamfirescu, București, 2013, p. 41–47.

²⁰ Dudaș, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 110.

²¹ Dudaș, *Manuscrisele*, [Partea I], p. 75.

²² Dudaș, *Manuscrisele*, Partea a II-a, p. 111.

3. O ȘTIRE DIN VREMEA EPISCOPATULUI LUI GHEORGHE DE SÂNGIORDZ ȘI ADEVĂRATA EI SEMNIFICAȚIE

La 14 ianuarie 1568, Gheorghe de Sângiordz, episcopul calvin pentru români, a adresat o scrisoare în limba maghiară bistrițenilor, comunicându-le, printre altele, discuțiile purtate cu preoții acestora, ajunși cu întârziere la soborul ținut la Teiuș. Pasajul referitor la această dezbateră a căpătat, în traducere românească, formulări diferite, în funcție de autorii care l-au adus în discuție. La N. Iorga, pasajul sună astfel: „dar din nou am avut cu dânșii o dezbateră din Sf. Scriptură, pe care o aduc scrisă românește, dar ei au primit așa”²³; cf. „dar Sfatul din nou cu ei din Sf. Scriptură a fost despre un lucru pe care îl aduc scris românește; dar și ei au primit așa”²⁴. Citind aceste rânduri, te poți întreba dacă forma scrisă încredințată preoților bistrițeni nu a fost reprezentată de un exemplar sau, eventual, mai multe exemplare din *Tâlcul evangheliilor și Molitevnicul românesc*. Căci prin comentariile conținute pe marginea pericopelor evanghelice, prima scriere poate fi ușor încadrată în sfera „dezbaterii din Sf. Scriptură” la care face referire episcopul calvin²⁵. La alți autori, obiectul discuțiilor purtate de Gheorghe de Sângiordz îl reprezintă „unele învățături”²⁶, care la rândul lor ar permite identificarea cu textul *Cazaniei I* coresiene.

Un punct de vedere total diferit în privința conținutului acestor dezbateri îl datorăm lui Juhász István. Pentru acesta, forma scrisă încredințată preoților bistrițeni a fost „o înțelegere asupra a șase puncte privind biserica reformată”²⁷. Într-adevăr, textul maghiar sprijină întru totul interpretarea din urmă: *iollehet az gywles megh leot wala, de wyonnan walo tractatosom leon az zent irasbol welek leon hat dologrol kyt olahwl irwa wiznek, de eok ys iowa hattak*²⁸ „dar din nou am avut cu ei o dezbateră din Sfânta Scriptură despre șase lucruri, pe care o duc scrisă în românește, dar și ei au fost de acord cu ea”²⁹. Ce cuprindeau cele „șase lucruri” asupra cărora episcopul calvin perfectase o înțelegere cu preoții bistrițeni ne putem da seama, fără dificultate, urmărind cele șase articole adoptate în soborul ținut, un an mai târziu (16 octombrie 1569), la Teiuș sub noul episcop Pavel Tordaș:

²³ Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului (extras din „Analele Academiei Române”. Seria II, tom. XXVII, Memoriile Secțiunii Istorice), București, 1904, p. 25.

²⁴ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, volumul XV. Partea I. 1358–1600, București, 1911, p. 627 (se va cita în continuare DH, XV₁).

²⁵ Potrivit unei asemenea interpretări, ar trebui să admitem că la data ținerii soborului (sfârșitul anului 1567 sau începutul anului următor, oricum înainte de 14 ianuarie) tipărirea celor două scrieri fusese încheiată.

²⁶ Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*. Volumul I (până la 1698). Ediția II. Revăzută și întregită cu 115 ilustrații, Sibiu, 1935, p. 83; cf. și Gheorghe I. Moisescu, Ștefan Lupșa și Alexandru Filipașcu, *Istoria Bisericii române*. Manual pentru institutele teologice, București, 1957, p. 365.

²⁷ Juhász István. *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolossvár, 1940, p. 80; cf. și Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 87.

²⁸ DH, XV₁, p. 627.

²⁹ Traducerea aparține doamnei Maria Pakucs-Willcocks, căreia îi mulțumim și pe această cale.

1) păstrarea tuturor lucrurilor care, potrivit *Bibliei* („cuvântului lui Dumnezeu”, în text) privesc numele și lauda lui Dumnezeu; 2) interzicerea slujbei pentru sfinți și morți; 3) permisiunea acordată preoților de a se căsători a doua oară; 4) datoria preotului de a-i învăța săptămânal pe credincioși temeiurile credinței, *Tatăl nostru* și *Crezul*; 5) interzicerea împărtășirii în ceasul morții a credincioșilor care nu au mers la biserică „să asculte cuvântul dumnezeisc și să învețe rugăciunile și *Crezul*”; 6) scoaterea din rândul preoților a celor care nu vor face slujba în limba română³⁰.

Fără îndoială, punctele 4–6 ne interesează în mod deosebit, întrucât cuprind măsuri în favoarea promovării limbii române în biserică. De altfel, oficierea slujbei în limba română este specificată, în mod expres, și în scrisoarea adresată bistriștenilor de către Gheorghe de Sângiordz³¹.

4. EMENDĂRI NEMOTIVATE

Reușită sub raportul interpretării grafiei chirilice, ediția lui Vladimir Drimba surprinde prin numeroase îndreptări care denaturează realitatea unui text cu multiple imperfecțiuni: dezacorduri, omisiuni, traduceri greșite etc. Această tendință de a corecta unele greșeli de limbă din cuprinsul celor două scrieri conținute este vizibilă în destule locuri. Înregistrăm, astfel, în textul stabilit de editor exemple ca: *zic* (p. 73; cf. nota 8: Tip.]i eH), *au tocmit* (p. 93; cf. nota 22: VRkPi VV), *înaintea* (p. 112; cf. nota 5: nai nVK, dar în alt loc, pe aceeași pagină, și forma *naintea* păstrată), *lua-voiu* (p. 118; cf. nota 5: Q a Yp^U), *cel viu* (p. 118; cf. nota 9: Tip. eH i), *el nici nu așteaptă* (p. 132; cf. nota 11: Tip. H nX ni ei aZ KSV), *va zice* (p. 139; cf. nota 2: Tip. greșit]i eH), *Răspunde-va* (p. 139; cf. nota 3: Tip. UkSX nst), *lor* (p. 160; cf. nota 40: Tip. Q i), *den* (p. 168; cf. nota 8: Tip. SH), *au* (p. 170; cf. nota 34: Tip. pi), *vor* (p. 173; cf. nota 19: Tip. Ya), *caută* (p. 190; cf. nota 14: kaj VV), *rodească* (p. 191; cf. nota 6: Tip. YRCKskh) etc. Fiind mai greu de atribuit tipografilor, aceste erori provin foarte probabil din manuscrisul încredințat tiparului³² și, în consecință, trebuiau menținute în textul ediției.

Unele dintre emendări vizează greșeli aparținând traducerii unor pericope evanghelice, preluate din versiunea *Tetraevanghelului* brașovean din 1561³³: *așa*

³⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 28–29.

³¹ DH, XVI, p. 627.

³² Greșelile intervenite la tipar pot fi încadrate, de regulă, în următoarele tipuri: omisiuni de litere, silabe sau chiar de cuvinte (în situația din urmă prin *bourdon*) și culegerea greșită a unei litere, datorită uneori asemănării (vezi, de exemplu, i și n, h și d), și alteori anticipării și asimilării grafice (nkUg O pentru *nărodul*, l X U pentru *fură*).

³³ În exemplele care urmează, siglele utilizate sunt: TE = *Tâlcul evangheliilor* (ed. Vladimir Drimba), CT = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi: Brașov 1560–1561 comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăești*. Ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, 1963, z = zaceală. Menționăm că emendările editorului sunt culese cu litere aldine.

amu iaste scrisa prorocilor (Matei, z 3, TE, p. 164; cf. nota 5: skU sh, CT: *scris h*), de **ce-ți** vrem ceare să faci noao (Marcu, z 47, TE, p. 153; cf. nota 5: Tip. eHWJ CT: *cē te*), *pren lăuntru urechilor acului* (Matei, z 79, TE, p. 89; cf. nota 9: Tip. SUH Qj nWJ O X Uki OHakj O i, CT: *preC lăuntruŭ ũrechile acului*)³⁴, *E unii mergea, huliia el* (Matei, z 113, TE, p. 162; cf. nota 16: X rj O, CT: *ũnull*) etc. Prin felul în care a procedat, editorul a încălcat și de această dată principiul *un text se reproduce, nu se corectează*.

Nu sunt scutite de îndreptări nici câteva fonetisme viabile în limba epocii, cum ar fi Pș (p. 199, nota 7) reprodus *mieu* (p. 199), skPW (p. 192, nota 10) reprodus *sânt* (p. 192), Ycd (p. 145, nota 42, p. 198, nota 36) reprodus *via* (p. 145, 198), deși, pentru grafia din urmă, în nota 36 se precizează „probabil, pronunțat *viina* «via»”; cf. și sk YcH(172, nota 8) reprodus *să vie* (p. 172, considerat de editor o formă a verbului *via* „a trăi”), cu toate că grafia cuvântului și contextul ne fac să credem că aparține verbului *veni*³⁵. Un semn de întrebare se ridică în privința grafiei bkFSi (p. 80, nota 34) reprodusă *șchiopi*, probabil sub influența interpretării lui O. Densusianu³⁶. Dar forma *școp* a fost înregistrată în afara textelor corsiene³⁷ și în *Tetraevanghelul* sibian din 1551–1553³⁸, iar variantele *școpeteadze* și *școpăta* ale verbului *șchiopăta* au fost întâlnite la unii scriitori moldoveni (Dosoței, Costache Caragiale)³⁹. Editorul este însă inconsecvent și la p. 121 menține în text varianta *școpilor*.

Surprinde, de asemenea, emendarea unor forme morfologice întâlnite și în alte texte din secolul al XVI-lea și chiar de după 1600; a se vedea, în acest sens, forma conjunctă de pron. pers. m. 3 pl. Oh (p. 158, nota 16, p. 159, nota 32) reprodusă *le* și forma de gerunziu Zij nG (p. 58, nota 9) reprodusă *știind*. De reținut că *știund* apare și în alte texte, precum *Tetraevanghelul* coresian⁴⁰ și *Varlaam și Ioasaf* (traducerea lui Udriște Năsturel)⁴¹. Nejustificată este și înlocuirea cuvântului *bogătățiile* prin *bogățiile* (p. 165, nota 28: Tip. ERJKVhFš O), de vreme ce în notă se admite că acesta este rezultatul contaminării între *bogătățile* și *bogățiile*.

Ne vom referi în continuare la două comentarii din aparatul critic. Primul însoțește grafiile aO nRapOH (p. 162, nota 19), aO p aSWOH (p. 173, nota 20), aO W H OH (p. 56, nota 12). Potrivit editorului, aceste grafii ar fi fost, probabil, tipărite

³⁴ Pasajul cu emendarea semnalată se repetă la p. 91 (vezi nota 33) și p. 126 (vezi nota 2).

³⁵ Vezi în acest sens, Emanuela Buză, *Contribuții la localizarea Tâlcului evanghelilor și a Molitvenicului românesc (1567–1568)*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, coordonator: Ion Gheție, București, 1982, p. 19.

³⁶ Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, tome II, Paris, 1938, p. 128.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551–1553*. Studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici. Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, 1971 (vezi *Indice*, p. 408).

³⁹ Vezi DLR, s.v. *șchiopăta*.

⁴⁰ Vezi indicele ediției îngrijite de Florica Dimitrescu.

⁴¹ P. V. Năsturel, *Vieața sfinților Varlaam și Ioasaf*, București, 1904, p. 20, 30, 101.

greșit în loc de *al noaolea*, *al șaptelea* și *al treilea*. Se știe însă prea bine că formele în *-le* ale numeralelor ordinale reprezintă o particularitate a graiurilor nordice.

Al doilea comentariu se referă la cuvântul *fiete* din contextul *Că în deșert și de fiete* <iaste> *ispășenia sau mântuirea omului* (p. 172, nota 14: Tip. I ~~SW~~ probabil greșit în loc de *fietece* „orice”; tot textul este neclar). După cum se precizează în text, pasajul precitat aparține ps. 58, fiind o parafrază a părții finale a versetului 11, care în versiunea slavonă sună astfel: $\text{СХ HWR СС H H e O e k R}$ „în zadar <e> mântuirea omului”. Soluția propusă de Vladimir Drimba este greșită, întrucât în citatul reprodus avem a face cu locuțiunea adverbială *de fiete* „degeaba, în zadar”, înregistrată și în alte texte din zona Banat-Hunedoara⁴²; aceasta glosează sintagma *în deșert* (cf. în același citat glosarea cuvântului *ispășenia* prin *mântuirea*).

În final, ne vom opri asupra lecțiunii *căutareș* din contextul *Să fărăleage căutareș*: *Doamne, Doamne, cine va sta?* (p. 54, citat din ps. 129, v. 3). Avem a face cu o formă verbală artificială, limba română necunoscând un condițional, pers. a II-a sg., de acest fel, cum consideră editorul (vezi nota 41); cf. pasajul respectiv în *Psaltirile coresiene* din 1570 și 1577: *Să spre fără-leage căutari, Doamne, Doamne, cine va și sta?* În locul respectiv din *Tâlcul evangheliilor* ne-am fi așteptat să întâlnim forma verbală *căutari* sau, eventual, *căutare*⁴³. Pentru a găsi o explicație grafiei kkj WUH , urmează să ne raportăm la forma *căutare*, pe care la un moment dat traducătorul a abandonat-o în favoarea formei *căutași* (cf. *previși* în același verset din *Psaltirea Hurmuzaki*⁴⁴, corespunzător v. sl. na]U pi „căutași, observași”). A scris, probabil, pl în continuarea cuvântului kkj WUH uitând să-l șteargă pe UH . Considerăm, prin urmare, că în textul ediției trebuia să figureze *căutași*.

5. IISUS, O LECȚIUNE NEJUSTIFICATĂ

În ediția *Tâlcului evangheliilor și Molitevnicului rumânesc*, alcătuită de Vladimir Drimba, grafia IȘ XȘ (forma prescurtată pentru notarea numelui Mântuitorului) a fost reprodusă *Iisus Hristos*⁴⁵. Echivalarea $\text{IȘ} = \text{Iisus}$ menționată și în *Nota asupra ediției*⁴⁶, nu a mai fost întâlnită în alte ediții consacrate textelor românești din secolul al XVI-lea⁴⁷.

⁴² Ion Gheție, Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974, p. 258–259, Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 225, 231, 252.

⁴³ Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*. Text stabilit, Introducere și Indice de Stela Toma, București, 1976, p. 545.

⁴⁴ *Psaltirea Hurmuzaki*. I. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, 2005, p. 198.

⁴⁵ *Op. cit.*, p. 39, 40, 41, 42 etc.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 26.

⁴⁷ Vezi indicii de cuvinte ale următoarelor ediții: *Tetraevangelul* coresian din 1561 (ed. Florica Dimitrescu; formele *Ĭsūs*, *Iisusu*, *Isuse* consemnate în indice nu există în realitate, fiind

Interpretarea oferită de Vladimir Drimba acestei grafii nu este susținută de datele care ne stau la dispoziție. După cum se știe numele a cărui pronunție *Isus* este astăzi generală în limba română⁴⁸ apare în textele vechi românești sub forma abreviată *ĪS*, preluată din textele slavone. Este o prescurtare prin contracție, care reține prima și ultima literă a numelui: *I<su>s*. Teoretic, grafia precitată poate acoperi și lecțiunea *I<isu>s*; cf. gr. Ἰησοῦς, sl. Ѡ̣ sk Numai că interpretarea din urmă este dezmințită de exemplele din vechile texte românești în care numele Domnului nu este prescurtat, ci reprodus integral: *ṙsṙ̄* (*Codicele Bratul*, 1559–1560⁴⁹, *Fragmentul liturgic*, 1609–1618⁵⁰), *ṙsṙ̄* (*Legenda duminicii*, 1601)⁵¹, *i s̄*⁵², *i s̄*⁵³ (*Codicele Bratul*)⁵², *ṙs̄j̄>sj̄ O* (*Cântec la Crăciun*, 1600–1650)⁵³, *ṙsj̄ sj̄ Q i* (*Sfetilnele cu cele 11 evanghelii*, 1595–1610⁵⁴, 1640–1644⁵⁵, sfârșit sec. XVII⁵⁶), *s̄j̄ sj̄ Q i* (*Sfetilnele cu cele 11 evanghelii*, 1742)⁵⁷. Deși exemplele de acest fel sunt rarissime, realitatea pe care o exprimă nu poate fi contestată: copiiștii textelor amintite scriau cuvântul cum îl rosteau, cu un singur *i*. Pronunțarea *Isus* și redarea numelui în scris prin sigla *ṙS* au pătruns la români odată cu adoptarea liturghiei slave în biserică⁵⁸. Slavii meridionali rosteau acest *nomina sacra Isus* încă din secolul al XI-lea, după cum stau mărturie unele exemple din vechile texte slavone:

tipărite *ṙS*), *Liturghierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș, București, 1969, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551–1553*. Studiu introductiv filologic de Emil Petrovici. Studiu introductiv istoric de Ludovic Demény, București, 1971, *Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, 1981, *Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. *Catehismul lui Coresi*. II. *Pravila lui Coresi*. III. *Fragmentul Todorescu*. IV. *Glosele Bogdan*. V. *Prefețe și epiloguri*. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheție, București, 1982, *Palia de la Orăștie. 1581–1582*. Text – Facsimile – Indice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București 1968 (de urmărit în facsimilele trimiterile din indice), *Codex Sturdzanus*. Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, București 1993; cf. C. Dimitriu, *Codicele popii Bratul (1559–1560)*. *Grafie și fonetică, morfologia, vocabularul, textul facsimilat, indice de cuvinte și forme românești*, Iași, 2005, în al cărui indice prescurtările *ṙS* și *rṙ̄* sunt interpretate greșit *Ii<su>s*.

⁴⁸ ALR II, Sibiu, 1940, p. 94.

⁴⁹ Vezi *Codicele Bratul*. Ediție de text de Alexandru Gafton, Iași, 2003, p. 165/10.

⁵⁰ Vezi indicele din *Codex Sturdzanus* (ed. Gheorghe Chivu).

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Vezi *Codicele Bratul* (ed. Alexandru Gafton), p. 174/6 și 267/20.

⁵³ M. Gaster, *Chrestomatie română*, vol. I, Leipzig–București, 1891, p. 137.

⁵⁴ Biblioteca Județeană Brașov, nr. inv. 2872, f. 89^f.

⁵⁵ BAR, ms. rom. 4818, f. 167^v.

⁵⁶ BAR, ms. rom. 5458, f. 51^v.

⁵⁷ BAR, ms. rom. 4851, f. 42^f.

⁵⁸ Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Tome premier, Paris, 1901, p. 261, Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române*, I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, București, 1986, p. 285, 286, 290; cf. Eugen Munteanu (*Un caz de inconștiență ortografică cu motivație confesională: I(i)sus H(Ch)ristos*, în seria *Conferințele Academiei Române*, București, 2008, p. 10) care consideră că în perioada pătrunderii cuvântului în limba română forma sa ar fi fost *Iisus*.

rsX sa, i sX sRYRPk, i sX sRYX (*Codex Suprasliensis*, secolul al XI-lea)⁵⁹, i sX sRM (*Evanghelia lui Radomir*, secolul al XIII-lea)⁶⁰; cf. însă, tot în secolul al XI-lea, scrierea cu doi *i* în *Evanghelia lui Ostromir* (1057), text de redacție răsăriteană: iṛsk⁶¹. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, tipăriturile rusești și ucrainene înregistrează ambele lecțiuni (una potrivit pronunției, alta conform etimonului grecesc)⁶², situație care va fi soluționată, în favoarea scrierii numelui cu doi *i*, prin reformele patriarhului Nikon al Moscovei din 1655⁶³. În scrierile religioase românești, soluția din urmă este adoptată un secol mai târziu, fiind identificabilă, în primul rând, în tipăriturile moldovenești. În locul vechii abrevieri ÎȘ, editorii moldoveni recurg acum la abrevierile Iṛ's și Iṛ'sk (*Bucvar*, Iași, 1755⁶⁴, *Apostol*, Iași, 1756⁶⁵, *Evanghelie*, Iași, 1762⁶⁶, *Molitvenic*, Iași, 1764⁶⁷). De remarcat faptul că versiunile muntene și blăjene ale acestor scrieri recurg în continuare la abrevierea ÎȘ, cf. *Triodionul* tipărit la Râmnic în 1777 în care înregistrăm noua abreviere Iṛ'sk⁶⁸. În concluzie, românii au pronunțat în trecut ca și astăzi numele Mântuitorului cu un singur *i* (Isus) și au început să aplice, cu destulă inconsecvență, noua soluție ortografică, a scrierii cu doi *i*, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁶⁹.

6. SCURTE CONSIDERAȚII LEXICALE

La o parcurgere rapidă a celor două scrieri reunite de tipăritura coresiană, reținem, în primul rând, câteva cuvinte neînregistrate de dicționarele limbii române:

curvarnică adj. f. „specific curvei”: *va fi rușine și de cuvintele mele în ruda aceasta curvarnica și păcătoasă...* (p. 148). Cuvânt creat, probabil, pe teren românesc: *curvar* + *-nic*.

⁵⁹ cVAREKOlakki Ueri k. Tom I aη Sofia, 1999, p. 687 (s.v. i sX sk, -a) și p. 688 (s.v. i sX sk [UksVRSk]).

⁶⁰ Радмила Угринова-Скаловска, Зденка Рибарова, *Радомирово евангелие*, Скопје 1988, p. 442 (f 166c/16).

⁶¹ Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Zagreb, 1960, p. 43.

⁶² Макарий, епископа Тамбовскаго и Шапкаго, *Исторія русскаго раскола извѣстнаго подъ и. мене.мъ старообрядства* (изданіе второе), Санктпетербург, 1858, p. 85–87.

⁶³ И. Ф. Каптерев, *Патріархъ Никонъ и царь Алексій Михайловичъ*, Томъ первый, Сергіевъ Посадъ 1909, p. 171; cf. p. 266, Alexandr Varona, *Tragedia schismei ruse*, București, 2002, p. 109–110.

⁶⁴ BAR, CRV 294, f. 4^r, f. 12^r, 17^r.

⁶⁵ BAR, CRV 296, f. 1^r, 2^r.

⁶⁶ BAR, CRV 330, f. 3^r, coloanele 1 și 2.

⁶⁷ BAR, CRV 338, f. 9, 596, 607 etc.

⁶⁸ Eugen Munteanu, *op. cit.*, p. 13.

⁶⁹ Menționăm înregistrarea cu totul sporadică a abrevierii Iṛ'sk (~ Iṛ's) în *Triodul Pentecostar*, tipărit la Târgoviște în 1649 (CRV 55; un exemplu, f. 22^v) și în *Molitvenicul* tipărit la Râmnic în 1747 (CRV 259; un exemplu, f. 11^r, preluat și în ediția blăjeană a cărții din 1757; vezi CRV 306, p. 14).

galileanin s.m. „din Galileia, galilean”: *Și tu erai cu Iisus galileaninul* (p. 160). Etimon: sl. *Galileanin* „idem”.

nazarianin s.m. „din Nazaret, nazarian”: *Aciia eu și acesta cu Iisus nazarianinul*⁷⁰ (p. 160). Etimon: sl. *Nazarianin* „idem”.

patriercaș s.m. „patriarh”: *Papistașii și patriercașii, loru le pare că foarte împlă bine în porâncile lu Dumnezeu și într-a bătrânilor* (p. 84). Cuvânt format din *patriarc*⁷¹ + -aș; cf. *patriarșii* (p. 155, 179).

porobocel s.m. „prunc”: *Derept aceaia ocă, acest porobocel în rugăciunea noastră să-l dăruim lu Dumnezeu...* (p. 194). Cuvânt format din *poroboc* + -el.

Datorită rarității atestărilor, notăm și cuvântul *necrezuție* „necredință”: *El poate dezbrăca de pre noi năravul dracului și lu Adam păcatele, necrezuția și blăstemul legiei* (p. 166). *Crezuție* și *necrezuție* au fost înregistrate numai în *Palia* de la Orăștie⁷², text provenind din aceeași arie dialectală în care s-a efectuat și traducerea *Tâlcului evangheliilor*⁷³.

Pentru istoricul denumirii *patriarhiei*, atragem atenția asupra cuvântului *patrierșie* „demnitate de patriarh; patriarhie”: *Iară amu gem și suspină creștinii..., și patrierșia vând pre bani...* (p. 143). Instituția respectivă a fost denumită la început de români *patrierșie* (variantă *patriarșie*), denumire care s-a continuat până spre sfârșitul secolului al XVII-lea, când și-a făcut apariția termenul actual *patriarhie* (variantă *patrierhie*)⁷⁴.

7. SINTAGMA CREDINȚĂ DEREAPTĂ

În omilia *La Schimbarea la față a Domnului, la liturghie*, se discută, pe marginea pasajului din *Evanghelia după Matei*, XVII, v. 1–9, despre felul în care credinciosul poate obține „spăsenie sufletului”. Cu acest prilej, se amintește teza reformată referitoare la dobândirea mântuirii numai prin credință (*sola fide*): *cum numai cu credință dereaptă putem cuprinde și dobândi iertăciunea păcatelor și veselia sau viața de veac*⁷⁵. Reținem și fraza imediat următoare, *Ce aceaia credință dereaptă iaste darul lu Dumnezeu poate avea numai acela cui va fi dat și dăruit de sus, de la Dumnezeu*⁷⁶, din care transpare resortul reformat al credinței, harul sau grația divină; vezi reluarea aceleiași idei în *Molitevcicul rumânesc: botezul trebuiaște să-l ia omul la sine cu credință dereaptă, care credință iaste cel*

⁷⁰ Tip. *Galileanin* *Galileanin*, cu al treilea a în loc de o, ca urmare a unei asimilări grafice.

⁷¹ Pentru care vezi Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, București, 1992, p. 266.

⁷² *Palia de la Orăștie* (ed. Viorica Pamfil), p. 359 și 431 (indice de cuvinte).

⁷³ Ion Gheție, *Unde s-a tradus întâia Cazanie coresiană?*, în „Limba română”, XIX, 1970, nr. 2, p. 121–127, Emanuela Buză, *Contribuții la localizarea Tâlcului evangheliilor și Molitevcicului, românesc*, p. 13–36.

⁷⁴ Vezi DLR, s.v. *patriarhie*.

⁷⁵ Ed. Vladimir Drimba, p. 175.

⁷⁶ *Ibidem*.

*dar mare a lu Dumnezeu*⁷⁷. Semnificația acordată în tipăritura coresiană sintagmei *credință dereaptă* va trebui înregistrată de lexicografi.

TÂLCUL EVANGHELIILOR
(L'EXPLICATION DES ÉVANGILES)
ET
MOLITVENICUL ROMÂNESC
(RECUEIL DE PRIÈRES ROUMAINES). NOTES PHILOLOGIQUES

(Résumé)

Portantes sur ces deux écrits publiés par Coresi, les notes de l'auteur traitent des sujets variables: 1) la soi-disant présence d'une prière archiépiscopale dans le *Molitevnic* (l'hypothèse de Zamfira Mihail); 2) la relation, également fictive, entre le text imprimé et le texte manuscrit de Cociuba Mare (l'hypothèse de Florian Dudaș); 3) la vraie signification d'une nouvelle appartenant à l'épiscopat de Georges de Sângiordz; 5) la leçon *Iisus*; 6) les mots qui ne sont pas consignés dans les ouvrages lexicographiques; 7) le syntagme *la vraie croyance*.

Cuvinte-cheie: molitvă arhierescă, *Cazania* lui Varlaam, Gheorghe de Sângiordz, lecțiunea *Iisus*, *credință dreaptă*.

Mots-clés: prière archiépiscopale, *Recueil d'homélies* de Varlaam, Georges de Sângiordz, la leçon *Iisus*, *la vraie croyance*.

*Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*

Cristinel Sava

OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU DATAREA CELEI MAI VECHI VERSIUNI
ROMÂNEȘTI A *CUVÂNTULUI LUI IPOLIT*

1. INTRODUCERE

Din secolul al XVIII-lea, ni se păstrează un text intitulat *Cuvântul lui Ipolit, papa al Romei, pentru sfârșitul lumii și pentru Antihrist și pentru a doua venire a Domnului nostru I<su>s H<risto>s*¹. El reprezintă traducerea românească a unei

⁷⁷ *Ibidem*, p. 194.

¹ Acesta este titlul textului în varianta prescurtată, pe care o discutăm în articolul de față. În varianta integrală, titlul este *Cuvânt a sf<â>ntului sf<i>niț mucenic Ipolit, papa de Roma, pentru sfârșitul lumii și pentru Antihrist și pentru a doao venire a Domnului nostru I<su>s Hr<is>tos*.